

## BUXORO ARXEOLOGIYASI, ETNOGRAFIYASI VA TOPOGRAFIYASI

Nizamova Iroda Kurbanovna

Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi Ark o'lkashunoslik muzeyi xisob taktori bo'limi bosh mutaxassisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19203306>

**Annotatsiya.** Mazkur tezis Buxoro vohasining arxeologiyasi, etnografiyasi va topografik rivojlanishini tahlil qiladi. Unda 1930-yillardan boshlangan arxeologik qazishmalar natijalari, Zamonbobo, Varaxsha va Qujayli yodgorliklari asosida hududning qadimgi taraqqiyoti yoritilgan. Tadqiqotlar Buxoro dastlab botqoqlashgan hududda shakllanganini va keyinchalik dehqonchilik hamda chorvachilik asosida barqaror manzilgohlar paydo bo'lganini ko'rsatadi.

Moddiy topilmalar hunarmandchilik, savdo va madaniy aloqalarning rivojlanganini tasdiqlaydi. Narshaxiy ma'lumotlari bilan arxeologik dalillarning uyg'unligi Buxoro tarixini kompleks o'rganish zarurligini asoslaydi. Vohada shaharlashuv jarayoni qadimgi davrlardan oq izchil rivojlangan.

**Kalit so'zlar:** Buxoro vohasi, arxeologiya, etnografiya, topografiya, Zamonbobo madaniyati, Varaxsha, qadimgi manzilgohlar, dehqonchilik, chorvachilik, shaharlashuv.

## ARCHAEOLOGY, ETHNOGRAPHY, AND TOPOGRAPHY OF BUKHARA

**Abstract.** This thesis analyzes the archaeology, ethnography, and topography of the Bukhara oasis. It examines archaeological excavations conducted since the 1930s and highlights the role of sites such as Zamanbobo, Varakhsha, and Qujayli in reconstructing early development.

The findings demonstrate that Bukhara was initially formed on marshy land and later evolved into stable settlements based on agriculture and animal husbandry. Material evidence confirms the development of crafts, trade, and cultural interactions. The correlation between Narshakhi's accounts and archaeological data emphasizes the importance of a комплекс interdisciplinary approach. The study concludes that urbanization in the oasis developed gradually from ancient times.

**Keywords:** Bukhara oasis, archaeology, ethnography, topography, Zamanbobo culture, Varakhsha, ancient settlements, agriculture, animal husbandry, urbanization.

O'tmishdan ma'lumki, dastlabki arxeologik qazishmalar 1930-yillarda boshlangan. Ular muayyan me'moriy yodgorliklarni o'rganish va restavratsiya qilishga qaratilgan edi. Mag'oki Attor masjidida tadqiqot olib borgan arxeolog V.A. Shishkin va 1950-yillarda Kalon minorasining poydevorini ochgan S.N. Yurenev qazishmalar vaqtida yer osti suvlari yuzaga chiqqani sababli shaharning eng qadimgi qatlamlariga yetib bora olmadilar. Buxoroning paydo bo'lishi va taraqqiyoti tarixini o'rganish maqsadida 1960-yillarda akademik Ya. G'ulomov rahbarligida maxsus arxeologik ekspeditsiya tashkil etildi. 1970–1974 va 1977–1980-yillarda Eski Buxoroning ayrim hududlarida arxeologik qazishmalar olib borildi. Shaharning eski qismida imoratlar juda zich joylashgani sababli arxeologlar qazish ishlarini faqat Zindon muzeyi atrofi, Kalon masjidi, Mir Arab madrasasi, Toqi Zargaron gumbazi bilan Abdullaxon timi orasidagi maydon, Ark maydonining sharqiy qismi hamda eski shahristonning 11–13 gektarlik bir qismi bilan cheklashga majbur bo'ldilar.

Qazishmalar Buxoroning dastlab botqoqlashgan tuproq ustida bunyod etilganini ko'rsatdi.

Ushbu qazishmalar ilk manzilgohdan boshlab XX asr boshlarigacha bo'lgan shaharsozlik jarayonini o'rganish imkonini berdi. Ayrim joylarda 9 metrdan 14 metrgacha, hatto 20 metr chuqurlikkacha bo'lgan qatlamlardan ashyoviy topilmalar va ma'lumotlar aniqlandi.

Eng mashhur tarixnavislardan biri bo'lgan Muhammad Narshaxiy o'zining "Buxoro tarixi" asarida bu hududni shunday tasvirlaydi: "Hozir Buxoro joylashgan yer ilgari botqoqlik bo'lib, unda faqat ayrim daraxtlar bor edi. Ba'zi joylar shu qadar o'tib bo'lmas ediki, u yerdan biror hayvon ham o'ta olmas edi, chunki tog'lardan erigan qor suvlari oqib kelib, (hozirgi) Samarqand atrofiga to'plangan. Toshqinlar to'xtagach, Buxoro joylashgan hudud asta-sekin to'lib, tekislikka aylangan. Natijada Sug'd daryosi deb atalgan katta daryo va loyqa bilan qoplangan hudud paydo bo'lgan. Keyinchalik ana shu yer Buxoro maskaniga aylangan."

Hozirgi Qorako'l va Olot hududi yoz va qish fasllarida Zarafshondan Qashqadaryo hamda Qorako'ldaryo orqali keladigan suvlar bilan to'yinadigan ulkan ko'l bo'lgan. O'rta asr manbalarida bu ko'l Buxayr-ayi Samjan (Samjan ko'li), Bakhr al-Bukhara (Buxoro dengizi), Bargini Farrah (Katta daryo havzasi), Mavazai Baikand (Paykand yaqinidagi ko'l) deb atalgan.

Turklar esa uni Dengiz yoki Qorako'l (Katta ko'l) deb ataganlar. Uning eni ham, bo'yi ham taxminan yigirma farsang, ya'ni 120–140 kilometr bo'lgan. Buxoro dengizining shimoliy sohili Baikandanko'l nomi bilan ma'lum bo'lib, u Shiburdonota balandligiga tutash Zamonbobo adirlari bilan chegaralangan, sharqiy sohili Qarshi dashti bilan tutashgan. G'arbiy sohili esa Urganchi-Qizilqum cho'llari va Olot botig'i bilan chegaralangan.

Muhammad Narshaxiyning yozishicha, bu ko'l yovvoyi tabiatga nihoyatda boy bo'lgan.

Unda Xurosonning boshqa barcha hududlariga qaraganda ko'proq qush va baliq uchragan.

Ana shu davrlarda odamlar Zamonbobo va Kichiktuzgan ko'llari atrofiga joylashganlar.

Paykand yaqinidagi Mahandaryo va Qujayli daryolarining yuqori oqimlaridan arxeologik topilmalar topilgan. Ulardan ayrimlari aholi chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanganini ko'rsatadi. Topilmalarning bir guruhi miloddan avvalgi II ming yillikning birinchi yarmiga, ikkinchi guruhi esa miloddan avvalgi II ming yillik oxiri va I ming yillik boshlariga taalluqlidir.

Shunday qilib, qadimgi davrlarda Buxoro vohasi aholisi daromadning asosiy manbaiga aylangan ikki turdagi xo'jalik faoliyati bilan shug'ullangan: dehqonchilik va chorvachilik.

Ovchilik hamda baliqchilik esa ikkinchi darajaga tushib, yordamchi mashg'ulotlarga aylangan. Ovchilik va baliqchilikka asoslangan xo'jalikdan nisbatan o'troq xo'jalik turiga o'tish jarayoni sekin kechgan.

Bu davrning arxeologik yodgorliklaridan biri Zamonbobo ko'li sohilidan 500 metr shimolda, Qujayli daryosi bo'yida topilgan qadimgi dehqon turar joyi qoldiqlari yaqinidagi qabrtosh qo'rg'onidir. Ushbu yodgorlik 1951–1955 va 1961–1964-yillarda qazib o'rganilgan.

Arxeolog A. Asqarov bu qadimgi dehqonlarga oid topilmalarni tadqiq etishga salmoqli hissa qo'shgan. U 1961-yil kuzida Buxoroning ilk dehqonlariga tegishli deb hisoblangan ikki turar joy qoldig'ini aniqlagan. Ular hozir qurib qolgan Qujayli daryosining o'ng qirg'og'ida, Zamonbobo ko'lidan taxminan 500 metr sharqda joylashgan edi. Bu turar joylar taqir ustiga qurilgan paxsali uylar bo'lgan. Ular tashlab ketilgach, qum bilan qoplanib qolgan.

Turar joylarning umumiy tuzilishi, qurilishda ishlatilgan materiallar va topilgan moddiy ashyolar o'sha davrda bu yerda yashagan aholining jamiyati, xo'jaligi va madaniyati haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Qazib ochilgan turar joylardan biri katta kulba bo'lgan.

U taqir ustiga qurilib, yerga bir metr chuqurlikda qazib tushirilgan. Uning uzunligi 3,5 metr, eni esa 9 metr bo'lgan. Ustunlar uchun qazilgan chuqurchalarga qaraganda, kulba mustahkam sinchli tuzilishga ega bo'lgan. Devorlari zichlangan loy bilan mustahkamlangan bo'lib, yulg'un shoxlaridan to'qib ishlangan.

U ikki qavatli, qamish bilan yopilgan tomga ega bo'lgan. Asosiy xonaning umumiy maydoni 170 m<sup>2</sup> bo'lib, unda oltmishdan oltmish besh kishigacha yashagan. Xona ichida ham, tashqarisida ham bir nechta o'choqlar bo'lib, ular atrofidan sopol idish siniqchalari, tosh qurollar, uy va yovvoyi hayvonlar (echki, qo'y, sigir, kiyik, ayiq), qushlar va baliqlarning suyaklari, marjonlar, aqiq, lojuvard va qizil aqiqdan yasalgan munchoqlar, shuningdek, bronza ko'zgu parchalari topilgan.

Qazishmalar davomida topilgan yigiruv urchuqlari va suyak ignalar ular hayvon terisi, echki va qo'ylarning qirgilgan junidan mato tayyorlaganlari, ip yigirganlari va ustki kiyimlar to'qiganlarini ko'rsatadi. Aynan shu davrda boshlangan dehqonchilik va chorvachilik ishlab chiqarishning ishonchli hamda barqaror manbaiga aylangan. Qabrtosh qo'rg'onidan topilgan taqinchoqlar va ayollarning pardoz-andoz uchun ishlatgan buyumlari (masalan, qosh bo'yog'i uchun sopol idishlar va bronza ko'zgular) Zamonbobo ayollari o'zlarini bezashga katta ahamiyat berganini taxmin qilish imkonini beradi. Ular bilaguzuk, sirg'a, munchoq va marjonlar taqqanlar, shuningdek, mahalliy mahsulotlar evaziga boshqa hududlardan keltirilgan ko'zgulardan foydalanganlar.

Arxeologik topilmalar Zamonbobo aholisining hunarmandchiligi yuqori darajada bo'lganini ham ko'rsatadi: kulolchilik, kundalik buyumlar va ayollar bezaklarini tayyorlash uchun bronza eritish, shuningdek, qurol yasash bilan bog'liq metallga ishlov berish rivojlangan edi.

Biroq hunarmandchilik buyumlarining aksariyati tosh asosli xomashyodan tayyorlangan bo'lib, ular orasida bezaksiz, tuxumsimon yoki yassi tubli, qo'lda yasalgan sopol idishlar ko'p uchraydi. Bu sopol buyumlarning ozgina qismi kulolchilik charxida tayyorlangan. Topilmalar orasida Baqtriya va Marg'iyonadan keltirilgan sopol buyumlar hamda Badaxshondan olib kelingan lojuvarddan ishlangan bezaklar ham bor edi.

Narshaxiyning tasvirlari 1975–1977-yillarda Varaxsha qadimiy manzilgohining miloddan avvalgi V–IV asrlarga oid quyi qatlamlarida olib borilgan qazishmalar natijasida topilgan arxeologik dalillar bilan tasdiqlanadi. Demak, miloddan avvalgi VI–V asrlarda Buxoro vohasining shimoliy va shimoli-sharqiy qismlaridagi shaharlashgan manzilgohlar Zamonboboning qadimgi dehqonlari va chorvadorlari yashagan kulbalar hamda yeruyalaridan keskin farq qilgan. Mudofaa devorlari bilan o'ralgan bu manzilgohlar yirik xom g'isht va paxsadan qurilgan. O'sha davrda moddiy madaniyat ancha rivojlangan edi. Aynan shu manzilgohlar keyinchalik vohada paydo bo'ladigan shaharlar va shahar madaniyatining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro vohasining arxeologiyasi, etnografiyasi va topografiyasi bo'yicha ma'lumotlar ushbu hududning qadimdan murakkab tabiiy muhitda shakllanganini ko'rsatadi. Arxeologik qazishmalar Buxoro dastlab botqoqlashgan zamin ustida paydo bo'lganini, keyinchalik esa o'troq dehqonchilik va chorvachilik asosida barqaror manzilgohlar yuzaga kelganini isbotlaydi. Zamonbobo, Qujayli va Varaxsha kabi yodgorliklar vohada ibtidoiy xo'jalik shakllaridan shaharlashgan hayot tarziga o'tish jarayonini aniq aks ettiradi.

Moddiy topilmalar aholi nafaqat dehqonchilik va chorvachilik, balki kulolchilik, metallga ishlov berish, to'qimachilik va savdo aloqalari bilan ham shug'ullanganini ko'rsatadi. Narshaxiy xabarlarini bilan arxeologik dalillarning o'zaro mos kelishi Buxoro tarixini manbashunoslik va arxeologiya asosida kompleks o'rganish zarurligini tasdiqlaydi. Demak, Buxoro vohasi qadimgi davrlardanoq yuksak madaniy taraqqiyot, shaharsozlik va mintaqaviy aloqalarning muhim markazlaridan biri bo'lgan. Shu sababli mavzu yanada chuqur tadqiq etilishi lozim.

**Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:**

1. Narshakhi, Muhammad ibn Ja'far. *The History of Bukhara*. Translated by R. N. Frye. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1954. pp.128-130.
2. UNESCO World Heritage list: Historic Centre of Bukhara. Forbes, Andrew, & Henley, David: *Timur's Legacy: The Architecture of Bukhara and Samarkand* (CPA Media). 2015.
3. Shishkin, V. A. *Varakhsha*. Moscow, 1963. pp.44-49.
4. Askarov, A. *Kultura Zamanbaba v nizov'yakh Zarafshana*. ONU, no. 11. Tashkent, 1962, pp. 59–65.
5. Gulyamov, Ya. G., Islamov, U., Askarov, A. *Pervobytnaya kul'tura i vozniknovenie oroshaemogo zemledeliya v nizov'yakh Zarafshana*. Tashkent: Fan, 1966. 268 p.
6. Audio interview with Bukhara resident about life of ancient Bukhara Chisholm, Hugh, ed. (1911). "Bokhara" *Encyclopedia Britannica*. 4 (11<sup>th</sup> ed.). Cambridge University Press. pp. 157-158.